

СЕРГІЙ СВІТЛЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ XIX СТОЛІТТЯ:

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ
ТА ІСТОРІОСОФСЬКІ КОНТЕКСТИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

СВІТЛЕНКО С.

**УКРАЇНСЬКЕ XIX СТОЛІТТЯ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ,
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ІСТОРІОСОФСЬКІ КОНТЕКСТИ:
Зб. НАУК. ПР. – ДНІПРО: ЛІРА, 2018. – 480 с.**

Слід зазначити, що громадський, а відповідно й науковий, інтерес до подій «українського XIX століття» (за визначенням І.Лисяка-Рудницького) у вітчизняній історіографії порівняно незначний. Тож і кількість праць, де всебічно та ґрунтовно розкриваються проблеми цього історичного етапу, теж відносно невелика. За останній час у цьому плані можна згадати лише монографію проф. О.Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (Київ, 2016 р.), навчальний посібник «Час народів: Історія України XIX ст.» (Львів, 2016 р.),

а також науково-популярну працю «У кігтях двоголавих орлів: Творення модерної нації: Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів» (Харків, 2016 р.). Таке становище, на наш погляд, визначив той факт, що багатьом сучасним дослідникам висвітлення згаданої тематики здається науково менш важливим та актуальним, або недостатньо цікавим, зокрема і для масового читача, який виявляє інтерес до вітчизняної минувшини. Адже в порівнянні з проблематикою, що пов'язана з висвітленням буремних подій козацької доби, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. або діяльності ОУН, УПА у часи Другої світової війни, «довге» XIX ст. інколи виглядає занадто «спокійним», як період суцільної бездержавності для українців, коли на українських землях домінували російський та австрійський імперські проекти.

Утім згаданий історичний відрізок, без сумніву, посідає вагоме місце у цивілізаційному поступі України. Позаяк саме на цей період припадає початок переходу українських земель від аграрного, традиційного до індустріального суспільства. Саме у цей час в українських губерніях Російської імперії відбувалися такі цивілізаційні зрушення, як промислова та соціальна модернізація, урбанізація, індивідуалізація особи, коли у широких верствах населення починало утверджуватися відчуття людської гідності та прагнення до свободи. Водночас у другій половині XIX ст. спостерігалось піднесення національної свідомості українців та дедалі більше прихильників набувала ідея національної єдності. Відповідно, серед активної частини українського соціуму й перш за все серед представників інтелігенції актуалізувалися питання творення власного національного проекту, здійснювався пошук національних коренів та орієнтирів, зрештою прискорювалися процеси національної мобілізації, стрижнем яких і стало формування підґрунтя української модерної нації.

Отже «українське ХІХ ст.» вельми насичене проблемно-тематичними смислами й потребує поглибленого аналізу та вивчення. Саме ці завдання і ставив перед собою доктор історичних наук, професор С.Світленко – знаний фахівець у дослідженні проблем історичного розвитку України в ХІХ ст., якому належить розробка концепції поліваріантності народництва в Наддніпрянщині 1860–1880-х рр.

Тож у площині своїх традиційних наукових інтересів 2018 р. С.Світленко видав ґрунтовну збірку, що включає 22 статті, які вже переважно були надруковані автором у різних виданнях упродовж останнього десятиліття (2007–2017 рр.), і стосуються різних аспектів історичного поступу України в ХІХ ст. Необхідність повторної публікації цих розвідок обумовлена тим, що видані невеликим накладом вони вже стали бібліографічною рідкістю та майже недоступні для пересічного читача. До того ж їх акумуляція в єдиному збірнику дозволяє виразніше побачити творчу майстерню, чіткіше уявити наукові положення та концепції, що вийшли з-під пера С.Світленка.

Готуючи до видання рецензовану книгу, автор не став переробляти або доопрацьовувати свої першодруки, хіба що здійснив незначне мовно-стилістичне редагування, а також розширив анотації, уніфікував бібліографічні посилання. Вибрані статті С.Світленка мають беззаперечний зв'язок із сучасністю, оскільки в подіях та явищах суспільно-політичного життя ХІХ ст., як підкреслює сам автор, «можна знайти чимало повчального і для сьогодення». Тож історичні уроки тієї доби та відповідний історичний досвід належним чином повинні бути опановані й ураховані. Зазначимо також, що згадані праці стали підсумком багаторічної роботи дослідника над архівними джерелами, археографічними публікаціями та науковою літературою.

Збірник має продуману, чітку та логічну структуру. Матеріали впорядковано за трьома розділами. Перший із них містить тексти, що стосуються історії українського націєтворення, яке, своєю чергою, розкривається крізь призму національної ідеї та діяльності її носіїв – українських народолюбців. Відкривається ця частина книги великою авторською статтею про основні чинники формування модерної нації. До останніх автор цілком слушно відносить «поступ модерністичного світогляду, політизацію українського національного руху та перехід від домінантної ідеї народу до ідеї нації» (с.66). Висвітлено у цій розвідці й основні етапи вітчизняного націєтворення. Зазначивши, що згаданий процес розпочався ще наприкінці ХVІІІ ст., С.Світленко наголошує, що необхідної динаміки він набув у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Своєю чергою це справедливо пов'язується з тогочасною соціально-економічною модернізацією та «соціально-політичними катаклізмами», виникненням в українських землях у 1900-х рр. гострої революційної кризи. Зрештою питання модернізації суспільства та її особливостей посідають важливе місце в наукових концепціях і роздумах автора.

Згадану проблематику логічно продовжують дві наступні студії С.Світленка, присвячені розвитку українського національного руху в контексті

нелінійної історії й культурної компоненти в ідеології. Щодо першої з них автор зазначає, що нелінійність «була характерною прикметою структури та функціонування українського національного руху» впродовж усього XIX ст. Її причини він убачає як у людському чиннику (позаяк тодішня опозиційність колишньої козацької старшини не виходила за межі «деяких автономістських прагнень», зокрема таких, як відродження козацьких військових формувань або визнання мовно-культурної своєрідності українців), так і в адміністративно-територіальній розмежованості українських земель між двома імперіями, у культурній та світоглядній своєрідності українських регіонів (с.21). Своєю чергою це відчутно ускладнювало процес формування національної свідомості. Не випадково, що навіть у середині XIX ст. мешканці різних етнографічних земель, як зазначає С.Світленко, часто «визначали себе не узагальнюючим терміном, а регіональними, наприклад такими, як “гетьманці” (жителі півдня Чернігівщини), “степовики” (на Полтавщині і Катеринославщині), “українці” (на Київщині), “русини” (в Люблінській губернії і Галичині)». Навіть сам термін «Україна» мав певне регіональне забарвлення, адже на початку XIX ст. він «офіційно використовувався стосовно Слобожанщини, а в середині того самого століття під ним розумілася Київщина» (с.20).

Водночас у праці висвітлено «культурництво», коли українська інтелігенція демократичного спрямування активно виступала «за поширення освіти, наукових знань, досягнень культури серед народу [...], за утвердження української національної самосвідомості» (с.84). При цьому дослідник зазначає, що від 1840-х до 1880-х рр. саме культурна компонента посідала чільне місце в національному русі, адже за умов бездержавності культурники відіграли вагомий роль у розвитку української справи, у формуванні національної самосвідомості серед основних верств населення. Зокрема тут згадано про освітянську роботу в недільних школах, творення популярних «книжок для народу», наукову працю українофілів у царині мовознавства, історії, етнографії тощо.

Звертає увагу С.Світленко й на прагнення членів українських громад другої половини XIX ст. зблизитися з селянством, на яке «покладалися особливі надії в контексті національно-культурного відродження України». «Ходіння в народ» це яскраво засвідчило. Водночас автор справедливо зауважив, що соціальне й національне гноблення ставало суттєвим гальмом на шляху до національного самоусвідомлення мільйонів українських селян, які, зберігаючи свою етнічну ідентичність, «здебільшого не розуміли модернізаційних тенденцій епохи і ще не визріли до більш-менш чіткого й послідовного національного самоусвідомлення» (с.29–31). Своєю чергою причини домінування «культурництва» в українському національному русі пореформеної доби фахівець шукає в ментальній роздвоєності, у подвійній суспільно-політичній лояльності тогочасної української еліти. У підсумку факт аполітичності українофілів відштовхнув від них радикально налаштовану молодь. Так або так, але є всі підстави вважати, що тогочасному українському національному руху, без сумніву, не вистачало «єдиного

бачення українського проекту, консолідації національно-демократичних сил».

У цьому ж розділі С.Світленко, долаючи знеособлення історії, притаманне радянській історіографії, звернувся до постатей відомих представників суспільно-політичних рухів в Україні другої половини XIX ст. Тож низку його розвідок присвячено історичній персоналістиці в контексті розвитку націєтворчого процесу. Зокрема авторську увагу привертають діяльність І.Срезневського, проблеми, пов'язані з українським народолюбством М.Костомарова, погляди А.Свидницького. Крім того, дослідник розглядає питання збереження історичної пам'яті про Т.Шевченка в діяльності українських громад останньої третини XIX ст. Зрештою рецензоване дослідження ще раз доводить, що українське націєтворення в той час фактично було кабінетним проектом, результатом роздумів і дискусій кращих представників вітчизняної інтелігенції, продемонструвало, що український національний проект у той період переважно розвивався не в політичній, а в інтелектуальній площині. Не випадково, що від 1860-х рр. до кінця XIX ст. кількість прихильників української національної ідеї в підросійській Україні, за підрахунками С.Світленка, «не виходила за межі півтисячі осіб» (с.44).

Важливою видається й авторська думка, що основний загальний української інтелігенції, на відміну від її проводу, «помітно відставав від європейського рівня, що спричинило уповільненість процесу опанування в Наддніпрянщині передових європейських теорій та ідей» (с.215). Адже чимало людей розумової праці (вчителі, агрономи, земські службовці й т. д.) тоді фактично перебували поза впливом буржуазної культури, не підтримували ліберальні уявлення стосовно орієнтирів розвитку суспільства, а відстоювали погляди, зміст яких можна визначити як певну суміш традиціоналістського світогляду та ідей соціалістичного перевлаштування. Уже на початку XX ст. І.Мазепа у своїх спогадах зазначав, що інтелігенція України «не мала політичного досвіду й жила переважно в сфері абстрактних ідей»¹.

Однією з найбільш вдалих частин рецензованого видання став, на наш погляд, другий розділ, який привертає увагу своєю науковою новизною, залученням у повному обсязі методологічного арсеналу інтелектуальної історії. Зрештою, тут розкривається інтелектуальний доробок ідейних провідників молоді нації, питання налагодження між ними інтелектуальних комунікацій і збереження історичної пам'яті серед українців. При цьому зазначається, що початок процесу творення нової української еліти припадає на середину XIX ст., а його своєрідність С.Світленко вбачає в тому, що за умов економічної слабкості та політичної недосвідченості буржуазії, тогочасної підприємницької верстви, роль національного лідера відійшла саме до демократичної інтелігенції. Отже «головні герої» цього розділу – представники інтелектуальної еліти Наддніпрянщини другої половини XIX ст., із-поміж яких автор виокремлює постаті В.Антоновича,

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С.30.

О.Лазаревського, Л.Смоленського, Б.Грінченка, М.Грушевського та Д.Яворницького. Відповідно, тут розглядаються їхні інтелектуальні зв'язки, роль і місце в історії України ХІХ ст., проаналізовано структуру інтелектуальних біографій.

Крім того, у цій частині автор висвітлює поняття «соборності» у творчій спадщині М.Грушевського, підкреслюючи, що видатний український історик та політичний діяч уважав за необхідне об'єднати підросійську й підавстрійську України, але водночас наголошував на неприйнятності «чужорідної соборності», піддаючи критиці ідеї «московсько-російського, польського централізму та слов'янофільського єднання» (с.319, 325). Так само ретельно простежено, як у світогляді Д.Яворницького відображалися символи історичної пам'яті. Зокрема звернуто увагу на той факт, що етнонаціональну належність до українства відомий знавець запорізького козацтва визначав у своїй творчій спадщині як «своє», або «наше», а концепт «чужого» переважно асоціював «із Московією-Росією» (с.359, 366–367). Водночас не можна не згадати, що усвідомлення відмінності між Україною й Росією та українське самовизначення поєднувалися в Д.Яворницького з лояльністю до Російської імперії.

Органічним доповненням і продовженням попередньої частини видання став третій розділ збірника, в якому відбито окремі аспекти вітчизняної історіософської думки «довгого ХІХ століття». Тут, зокрема, розкривається осягнення цивілізаційного поступу українського народу у творах М.Максимовича, висвітлюються погляди М.Костомарова та історія України в роздумах П.Куліша й В.Антоновича, а також осмислення української минувшини у творчому спадку М.Драгоманова. Отже історіософський доробок знакових постатей української суспільної думки ХІХ ст. переконливо засвідчив, що вони концептуально осмислювали минуле заради історичного поступу України в майбутньому. Їхні міркування й роздуми, як зазначає автор, являють чималий інтерес для вивчення особливостей формування і становлення української національної ідентичності, свідомості українців.

При цьому С.Світленко повертається до поглядів цих діячів на минуле та майбутнє російсько-українських взаємин, на місце України в російському політичному просторі. Адже у цьому питанні існувала доволі широка палітра думок. Так, автор звертає увагу на те, що в 1860-х рр. М.Драгоманов у своїх працях почав виокремлювати «малоруську» історію, хоча все ж не міг її уявити поза загальноросійським історичним контекстом. «Напевно, – зазначає з цього приводу С.Світленко, – у світогляді мислителя було поєднано риси європоцентризму і росієцентризму» (с.456). Водночас автор цілком слушно наголошує на тому, що М.Драгоманов пов'язував ідею національно-культурного розвитку українства саме із загальноєвропейськими цінностями, що в підсумку й повинно було «сформувати європейську українську націю» (с.478).

Інтелектуальні студії С.Світленка справляють цілком позитивне враження. Підкреслимо, що автор намагався уникнути будь-якої

упередженості у висвітленні подій, запорукою чого стало залучення ним широкого спектра інформативно наповнених джерельних комплексів – спогадів, щоденників, епістолярію, а також їх сучасного прочитання, що в результаті додає багато нових деталей, достатньо важливих для реалізації дослідницької мети.

Підсумовуючи, маємо всі підстави стверджувати, що з виходом у світ збірника наукових праць проф. С.Світленка вітчизняна історіографія збагатилася цінним дослідженням, в якому належним чином розкрито основні етапи і проблеми становлення в ХІХ ст. української модерної нації, досліджено закономірності та провідні тенденції у цьому процесі, заповнено наявні лакуни й недостатньо вивчені сюжети. Видання стане корисним як для фахівців-істориків, так і для всіх, хто прагне до поглибленого та об'єктивного вивчення минулого України.

Олексій Шляхов (Дніпро)